

İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Bakır İhracatı Yoluyla Savaş Araç-Gereçlerinin Temini

Özkan Demir*

Giriş

Mustafa Kemal Paşa'nın öncülüğüne başlayan Türk Kurtuluş Savaşı yalnızca siyasi bir mücadele olarak görülmemiş, kurulacak olan yeni devletin iktisadî geleceği için de önem arz etmiştir. Siyasi bağımsızlık amacıyla yapılan bu mücadelede aynı zamanda iktisadî bağımsızlığın temelleri atılmıştır. Lozan görüşmelerinin Şubat 1923'te kesintiye uğradığı bir dönemde binden fazla delegenin katılımıyla gerçekleşen İzmir'deki iktisat kongresinde yeni Türk devletinin iktisadî görüşlerini ortaya çıkarmak ve emperyalist devletlere mesaj vermek gayesiyle önemli kararlara imza atılmıştır. Temelde on iki madde olarak kabul edilen bu kararlara Misak-ı İktisadî Esasları ismi verilmiştir. Sanayici, tüccar, çiftçi, işçi, bankacı vs. temsilcilerinin önerileriyle sorun olarak görülen meselelerin çözümüne teklifler getirilmiş, cumhuriyetin ilk yıllarında yaşanabilecek ekonomik olumsuzlukların önüne geçilmeye çalışılmıştır.

İzmir İktisat Kongresi hakkında dönemin bürokratlarının beyanatları ve gazetelerin yazdığı haberler Ahmet Gündüz Ökçün tarafından kitaplaştırılmış, kongrenin amacı ve niteliğiyle ilgili bilgiler verilmiştir. Dönemin İktisat Vekili Mahmut Esat Bey'in açıkladığı üzere kongrenin amacı; memleketin iktisadî teşkilatının geleceğini tartışmak, ziraat, işçi, ticaret ve sanayi erbabı için sendikalar kurmak, alınması gereken iktisadî tedbirleri araştırmak şeklinde belirtilmiştir.¹ Kongrede görüşülen konular arasında yer alan madenlerle ilgili dokuz maddelik öneri listesi kabul edilmiş, özellikle Ereğli kömür madenleri en önemli kömür havzası olarak

* Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Silifke-Taşucu Meslek Yüksekokulu, Mersin/TÜRKİYE, ozkandemir@selcuk.edu.tr

1 Ahmet Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi 1923 (Haberler, Belgeler, Yorumlar)*, Ankara 1997, s. 2.

gösterilmiştir. Bunun dışında zımpara madeni, kok ve antrasit, kükürt gibi madenlere ait görüşlere yer verilmiş, keşfedilen diğer madenlerin en kısa sürede yerli gruplara ihale edilerek işletilmesi kararı alınmıştır.² Kongrede Mustafa Kemal Paşa memleketin layık olduğu seviyeye yükselmesi için iktisadi işlere birinci derecede önem verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Sanayileşme hareketi devletin teşviki ve koruması altında olmak üzere, özel teşebbüsün gayretine bırakılmıştır. Kongreden birkaç ay sonra imzalanan Lozan Antlaşması'nda tam anlamıyla bir serbestiye kavuşturulamayan gümrük rejimi dışında, kongrede alınan kararlar Cumhuriyetin ilanı ile beraber art arda uygulamaya konulmaya başlamıştır.³

Genel Hatlarıyla Cumhuriyetin İlk Dönemlerinde Madencilik Politikaları

İzmir İktisat Kongresi'nde sanayi grubu tarafından teklif edilen öneriler Yeni Türk Devleti'nin sanayi hedefleri açısından önem taşıyan görüşler olmuştur. Geçmişte yaşanmış sıkıntıların gelecekte yaşanmaması için bu kararların uygulanmasına gerek duyulmuştur. Ancak Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet yönetimine bırakılan sanayi mirasına bakıldığında bu hedeflere ulaşılması kolay görünmüyordu. Mevcut sanayinin %15'i civarında Türk ve Müslüman payı bulunmakta, gerisi ise Avrupa sermayesi ve azınlıkların paylarını oluşturmaktaydı. Millî ekonomi anlayışının uygulanabilmesi için hammadde satımının denetlenmesi ve hammaddenin ülke içinde kurulacak sanayi tesislerinde işletilmesi gerekiyordu.⁴

Yukarıda da ifade edildiği gibi özel sanayi yatırımlarına özendirici uygulamalar doğrultusunda çalışmalara girilmiş, ancak başta sermaye yetersizliği gibi önemli bir sorun sebebiyle istenilen seviyede sanayi tesislerin kurulması mümkün olmamıştır. 1925 yılında kurulan Sanayi ve Maadin Bankası, Osmanlı Devleti'nden kalan dört sanayi işletmesini devralmış, ancak bankanın kendi eliyle yeni tesis kurmasına imkân verilmemiştir. Bankanın devraldığı tesislerin uygun şartlarda özel sektöre aktarılması amaçlanmış, özel sanayi ve maden işletmelerini kredi ve iştiraklerle desteklenmesi öngörülmüştür.⁵

2 Ökçün, *age.*, s. 340-341; Afet İnan, *İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923)*, Ankara 1989, s. 34-35.

3 Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara 1994, s. 160.

4 Yılmaz Karakoyunlu, *Türk Ekonomisinde Çağdaşlaşma Süreci*, İstanbul 1997, s. 188.

5 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, İstanbul 2005, s. 47.

Osmanlı Devleti'nin madencilik sektöründe son olarak yürürlüğe koyduğu 1906 Maadin Nizamnamesi Cumhuriyet'in ilk döneminde de yürürlükte kalmış fakat kanun doğrultusunda verilen birçok maden arama hakkı ve imtiyaza rağmen madencilik büyük bir gelişme gösterememiştir. Yapılan üretimler ise memleketin maden servetine uygun bir miktarda olmamıştır. Birinci Dünya Savaşı ve ardından başlayan Millî Mücadele, Anadolu madenlerinde üretimlerin ya durmasına ya da asgari düzeyde işletilmesine yol açmıştır. Örneğin Millî Mücadele yıllarında krom üretimi tamamen durmuş, 1924 yılında ancak yeniden üretime geçilebilmiştir. 1924 yılına kadar yapılan krom ihracatının tamamı ise Birinci Dünya Savaşı sırasında çıkarılan maden stoklarının satışından meydana gelmiştir. Bakır madenine bakacak olursak, Osmanlı Devleti'nin son döneminde imparatorluk sınırları içinde ortalama 1200 ton civarında olan üretim, Millî Mücadele döneminde 100 tona kadar düşmüştür.⁶ Kısaca Cumhuriyet'in ilk döneminde madencilik sektöründe üretim yok denecek kadar az düzeydedir. Bu sebeple Cumhuriyet hükümetleri devlete önemli gelir kaynağı ve sanayi için hammadde oluşturan madenlere yönelik politikalar belirlemek zorunda kalmıştır.

Türkiye'de maden üretiminin geliştirilmesi amacıyla 12 Nisan 1925'te 608 sayılı kanunla Osmanlı Devleti'nden kalan Maadin Nizamnamesi değiştirilmiştir. Böylece hem terk edilmiş hem de yeni keşfedilen madenlerin devlet tarafından işletilmesi ya da devletle birlikte tüzel kişilerin katılımıyla kurulacak olan ortaklıklar sonucunda işletilmesi kararlaştırılmıştır. Bu işletmelerde sermayenin en az %51'inin Türklere ait olması mecburiyeti getirilmiş, işletmelerde yabancı teknisyen çalıştırılabileceği ancak buna karşılık her yabancı karşılığında bir Türk genci yetiştirileceği şartı konmuştur.⁷

1928 yılında dönemin Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'nın da imzasının bulunduğu Türkiye'de maden sanayinin durumunu ilgilendiren raporda son otuz kırk yıl içerisinde çeşitli madenleri ait olan beş yüz elli maden imtiyazının verildiği belirtilmiştir. Raporun devamında hükümete ait bulunan, aynı zamanda yeni keşfedilen iki yüz seksen madenin ve kömür ocakları için verilmiş olan imtiyazların da eklenmesiyle toplam sayının bin sekiz yüze ulaştığı yazılmıştır. Ancak hükümete ait gösterilen iki yüz seksen madenin hiçbirinde faaliyetin olmadığı açıklanmıştır. Raporun sonunda Türkiye'deki madenlerden verimli faydalanmak için alınması gereken tedbirlerden söz edilmiştir. Burada ise

6 Eldem, *age.*, s. 176-179.

7 Ulaş Kıpıl-Özgür Uyanık, *Türkiye Millî İktisat Tarihi (Devletçilik)*, İstanbul 2001, s. 68.

öncelikli olarak yabancı sermaye yönetimindeki madenlerin Türklere ait olmasını sağlayacak adımların atılması ama gerekirse yabancı müşavirlerin de katılacağı bir yönetim oluşturulabileceği önerisinde bulunulmuştur.⁸

İsmet İnönü ve kabinesi tarafından hazırlanan 1930 İktisadi Programı'nda madenler kısmına yer verilerek petrol, kömür ve bakırın milli servet oluşturduğu belirtilmiştir. Petrol konusunda henüz sondaj aşamasında olduğumuz, sondajın ardından devlet tarafından petrol siyasetinin belirleneceği açıklanmıştır. Maden kömürünün büyük bir servet olduğu ifade edilerek kömür üretiminin arttırılması, satılmasının kolaylaştırılması ve kömür tüketimini yaymak amacıyla kömür sanayi tesislerinin teşvik edilmesi için tavsiyede bulunulmuştur. Ayrıca Ergani bakırının modern usullerle işletilmesi için devletin teşvik ve himayelerde bulunması gerektiği ifade edilmiştir.⁹ Bütün bunlar ise Cumhuriyet'in ilk yıllarında madencilikğin ülkenin ekonomik hayatını doğrudan ilgilendiren, aynı zamanda hükümetlerin konuya nasıl yoğunlaştığına dair kanıtlar niteliğindedir.¹⁰

1933 yılında Âli İktisat Meclisi tarafından hazırlanan madencilikle ilgili raporda *"Madenlerimizden en iyi surette istifade şekli nedir?"* başlığıyla Türkiye'deki madencilik hakkında çeşitli bilgiler ve öneriler aktarılmıştır. Başlangıçta verilen öneriye göre ancak madenin işletilmesiyle devlete fayda sağlayabileceği, toprağın altında kaldıkça kimseye fayda sağlamayacağı belirtilmiştir. Diğer bir öneriye göre maden işletmesinin kurulması ya da işletilmesi sırasında gerekli olan alet ve araçların gümrük vergisinden muaf tutulmasıyla maden işletmelerinde gelirin artabileceği ifade edilmiştir.¹¹

Bu dönemde Türkiye Cumhuriyeti'nin on senelik maden faaliyetine dair 9 Ağustos 1933'te bir rapor hazırlanmış, Anadolu madenlerinin önemi ve çeşitli madenlerin durumları hakkında bilgi verilmiştir. Krom, borasit, zımpara, kurşun, bakır, linyit ve maden kömürü ele alınan madenler olmuştur. Raporda maden servetlerinin kıymetlendirilmesinin iktisadi gelişmemizin en önemli etkenlerinden biri olduğu belirtilmiştir.¹² Âli İktisat Meclisi

8 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 030.10.0.0/175.209.16, 18.11.1928

9 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *1929 Dünya Buzranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, İstanbul 2009, s. 571.

10 Turgut İleri, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Madencilik Politikaları (1923-1960)*, İstanbul 2019, s. 39.

11 "Madenlerimizden en iyi surette istifade şekli nedir?", *Âli İktisat Meclisi Raporları*, Ankara 1933, s. 9-10.

12 BCA., 030.10.0.0/175.210.3, 09.08.1933, s. 17.

raporunda da aynı madenler üzerinde durulmuş ve bakır, gümüşlü kurşun, çinko gibi madenlerin önemli miktarlarda üretilebilmesi için büyük sermayeli işletmelere gerek duyulduğu ifade edilmiştir. Özellikle kömür ve petrole ayrı yer açan raporda hükümetin sermaye sahiplerine kolaylık sağlaması halinde Türkiye'deki madenlerin olumlu bir şekilde işletilebileceği açıklanmıştır.¹³

On senelik maden faaliyetini içeren rapordaki bilgilere bakıldığında bakır kısmında Ergani bakırına yer verilmiştir. Ancak ihraç limanlarına uzaklığı sebebiyle bakırın satılamayacak olması ihtimali bakır yatağındaki üretimin kesintiye uğradığı ifade edilmiştir. Ayrıca madenin işletilmesiyle büyük kazançların gelebileceği ihtimalinden dolayı Türk hükümetinin 1/3 oranında Ergani şirketine ortak olduğu açıklanmıştır. Bakır kısmının sonunda ise Avrupalı büyük sermaye sahiplerinin ortak olduğu Ergani Bakır Şirketi'nin bir iki yıl içerisinde faaliyete geçeceği duyurulmuştur.¹⁴

Savaş Öncesi Dönemde Çeşitli Madenlerin İhracat Durumu

Cumhuriyetin ilk on yılında devlet kontrolündeki maden üretimi ancak belirli alanlarda olmuştur. Bunlar içerisinde en çok üretimin olduğu alan kömür ise olmuştur. Diğer taraftan 1935 yılında Etibank'ın kurulmasıyla beraber madencilik sektöründe bir devlet teşekkülü artık çalışmaya başlamış, yer altındaki madenleri çıkarıp işleme görevi bu bankaya bırakılmıştır. Ancak Osmanlı Devleti zamanından beri önemli bir sorun olarak görülen yabancı şirketlerin elindeki maden işletmelerine Etibank'ın müdahalesine yer verilmemiştir. 1936 yılından itibaren tam anlamıyla çalışmaya başlayan Etibank, önemli maden işletmelerinin millileştirilmesi sürecinde görev verilen kuruluş olmuştur.

Etibank'ın madencilik sektörüne girmesinden sonra bazı maden şirketlerinin devletleştirilmesiyle beraber bu alanda yeniden devlet üretiminin başladığı görülmektedir. Bu gelişmelerin sonucu olarak Ergani Bakır İşletmesi TAŞ'ın Deutsche Bank'a ait olan hisseleri 11 Haziran 1936 tarih ve 3034 sayılı kanunla hükümet tarafından satın alınmış ve işletme Etibank'a devredilmiştir. Hisse senetlerinin Etibank'ça satın alınmasına dair yapılan mukavele ise Maliye Vekaleti'nin tezkeresi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 18 Temmuz 1936 tarihinde onanmıştır.¹⁵ Ergani Bakır İşletmesi'nden başka 1937 yılında Ereğli Kömür İşletmesi Fransızlardan devralınmış, Kuvarshan bakır, Murgul

13 "Madenlerimizden en iyi surette istifade şekli nedir?", *Âli İktisat Meclisi Raporları*, s. 13.

14 BCA., 030.10.0.0/175.210.3, 09.08.1933, s. 9.

15 BCA., 030.18.1.2/67.62.1, 18.07.1936.

bakır, Guleman krom ve Kütahya linyit işletmeleri de millileştirilen diğer işletmeler olmuştur.¹⁶

İkinci Dünya Savaşı öncesi dönemde maden üretimleri ve ihracına bakıldığında 1930-1937 yılları arasında bakır üretimine rastlanmadığı için satış da söz konusu olmamıştır. 1937 yılında Kuvarshan Bakır İşletmesinde Etibank tarafından üretim yapılmış, 1937'de üretilen bakırın 400 tonu ABD'ye ihraç edilmiştir.¹⁷ Kuvarshan bakırından yurt dışına yapılan satışlar 1938'de 2.488 tona, 1939 yılında da 5.917 tona çıkmıştır. 1940 yılında ise yurt içi ve yurt dışı bakır satışlarının toplamı 7.046 tona ulaşmış ve 1937 senesine nazaran aşağı yukarı 17,5 misli bir artış kaydetmiştir. Böylece bakır ihracatından Türkiye'ye sağlanmış olan döviz miktarı 1939 yılında 2 milyon lirayı aşmıştır.¹⁸

Etibank'ın krom alanında üretime geçmesiyle beraber bu alandaki üretim 1936 yılına kıyasla 1937 yılında oldukça fazla bir şekilde gerçekleşmiştir. Aynı zamanda ihracat rakamlarında da bu değişikliği görmekteyiz. 1936 yılında 6.800 ton civarında krom ihracı¹⁹ yapılmışken 1937 yılında bu rakam 48.200 ton civarına yükselmiştir.²⁰ Özel sermayenin işlettiği krom şirketleriyle beraber 1937 yılında toplamda 191.913 ton krom ihracı gerçekleşmiştir.²¹ 1938 yılında toplam krom ihracatı 208.405 tonu bulmuştur. Etibank Şark Kromları İşletmesi'nin krom ihracından elde ettiği gelir 2 milyon dolar civarında olmuştur. Krom ihracının en çok yapıldığı ülkeler ise Almanya, İsveç ve İtalya olmuştur. Bu üç ülkeye yapılan satış miktarı 153 bin tonu bulmuştur.²²

Cumhuriyetin ilk on beş yılında kömür üretimi ve ihracına bakıldığında iki yıl haricinde genelde artışların olduğu görülmektedir. Önemli sanayi merkezi olan Zonguldak Ereğli'de taşkömürü üretimi 1937 yılından Etibank tarafından gerçekleştirilmiş ve bu yıldan itibaren dönemin koşulları gereği kömür ihracı sürekli düşmüştür. Buna karşılık yurt içi satışlarda artışlar yaşanmıştır. 1935 yılında 750 bin ton kömür ihraç edilerek Cumhuriyetin

16 İleri, *age.*, s. 105.

17 "Umumi Maden Durumu", *MTA Dergisi*, S. 11, Ankara 1938, s. 1.

18 "Madencilüğimizin 18 Yıllık Bilançosu", *MTA Dergisi*, S 25, Ankara 1941, s. 436.

19 İktisat Vekaleti Türk Ofis Başkanlığı'nın 1937 yılında hazırladığı rapora göre 1936 yılında Türkiye'nin krom ihracından elde ettiği gelir 2.926.579 TL olmuştur. BCA., 030.10.0.0/161.132.1, Belge 78, 16.09.1937

20 Burhan Ulutan, *Etibank 1935-1985*, Ankara 1987, s. 136.

21 "Umumi Maden Durumu", *MTA Dergisi*, S. 15, Ankara 1939, s. 7.

22 "Umumi Maden Durumu", *MTA Dergisi*, S. 15, Ankara 1939, s. 6.

ilk on beş yılında en fazla dış satışın olduğu yıl olmuştur. 1936 yılında çıkarılan 2 milyon 298 bin ton kömürden 570 bin tonu çeşitli ülkelere ihraç edilmiştir.²³ 1937 yılından itibaren kömürde yurt içi satışlara ağırlık verilmiş, üretimin yarısından fazlası iç piyasaya satılmıştır. İhraç edilen kömür miktarı ise 327 bin ton civarında olmuştur. Türkiye’de yeni kurulan sanayi tesislerin enerji ihtiyacını karşılamak, demiryolu ağının genişlemesiyle lokomotiflerin ihtiyacını ve halkın ısınma ihtiyacını gidermek için 1938 yılından itibaren kömür satışlarının büyük kısmı iç piyasaya yönelik olmuştur. 1938 yılında satılan 1 milyon 600 bin ton kömürün ancak 355 bin tonu ihraç edilen kısmını oluşturmaktadır.²⁴ İkinci Dünya Savaşı’nın başladığı dönemde kömürün Türkiye için önemli bir maden kaynağı olduğunu gösteren bir diğer belge ise kömürün ihracını yasaklayan 31 Ağustos 1939 tarihli kararnamedir. Buna göre İktisat Vekâletinin hazırlamış olduğu tezkereyle kömürün satışı izne bağlanmış ve ihracı yasaklanmıştır.²⁵

Dış politikasını ülkenin toprak bütünlüğünü ve tam bağımsızlığını korumak şeklinde belirleyen Türkiye, 1 Eylül 1939’da Almanya’nın Polonya’ya saldırısıyla başlayan İkinci Dünya Savaşı’nda savaş dışında kalmayı temel prensip edinmiştir.²⁶ Türkiye birinci dereceden kendisini ilgilendirmeyen ve Avrupalıların çıkar çatışmalarından doğan bir savaşa girmek istemiyordu. Bu sebeple Türkiye ile savaşa ülkelerden olan Sovyet Rusya, Fransa, İngiltere, Almanya ve Bulgaristan gibi devletlerarasında saldırmazlık antlaşmaları imzalanmıştır. Fakat savaş Türkiye’nin ekonomik durumuna etki etmiş, sanayileşme hareketleri durdurulmuştur. 1939’da yürürlüğe giren İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı askıya alınmış ve sonradan tamamen yürürlükten kaldırılmıştır. Eldeki mevcut kaynaklar da dışarıdan gelecek herhangi bir tehlikeye karşı silahlı kuvvetlerin ihtiyaçları için harcanmıştır. Yeni silah üretecek fabrikası olmayan Türkiye, ihtiyaç malzemelerini zirai ürünlerin ihracıyla karşılamak zorunda kalmıştır.²⁷ Diğer taraftan krom ve bakır gibi madenlerin üretimi devam etmekle beraber bunların da ihracının sağlanması gerekiyordu.

23 BCA., 030.10.0.0/161.132.1, Belge 44, 16.09.1937.

24 Madencilüğimizin 18 Yıllık Bilançosu”, *MTA Dergisi*, S. 25, Ankara 1941, s. 436.

25 BCA., 030.18.1.2/88.86.3, 03.09.1939.

26 Kamuran Gürün, *Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939’dan Günümüze Kadar)*, Ankara 1983, s. 7.

27 Yuluğ Tekin Kurat, “İkinci Dünya Savaşı’nda Türk-Alman Ticaretindeki İktisadi Siyaset”, *Belleten*, S. 97, Ankara 1961, s. 95.

1939'da başlayan savaşla birlikte harp sanayisinin bazı hammaddelere olan gereksinimi artmıştır. Türkiye bu dönemde savaş sanayisi için gerekli olan krom, bakır ve alüminyum gibi hammaddelere sahip olmasına rağmen bu madenleri işleyebilecek sanayiye henüz tam sahip olamadığı için ihraç etmek zorunda kalmıştır. Bu ise savaşan devletlerin Türkiye üzerindeki baskılarına yol açmıştır. Mihver devletler, Türkiye ile bu madenlerin ticaretini yapmak için, Müttefik devletler de bu ticareti engellemek için çaba harcamıştır.²⁸ Almanya ile 25 Temmuz 1938'de imzalanan Türk-Alman Ticaret Antlaşması'nın devam ettiği bir dönemde Almanya hayati önemde olan hammadde (özellikle krom) sevkiyatının devamını istiyordu. Ancak Türkiye'nin talepte bulunduğu savaş malzemelerinin satışı Almanya tarafından geciktirilmiştir. Antlaşmanın bitimine kısa bir süre kala Ankara hükümeti bu şartlarda antlaşmanın süresinin uzatılmayacağını, gerekirse krom sevkiyatının durdurulabileceğini bildirmiştir. İki taraf arasındaki görüşmelerden olumlu sonuç çıkmayınca ticaret antlaşması yenilenmediği ve uzatılmadığı için 31 Ağustos 1939 tarihinde sona etmiştir. Savaşın başladığı 1 Eylül 1939'da Türkiye ile Almanya arasındaki ticaret tamamen durmuştur.²⁹

Atatürk döneminde Türkiye, mallarını satın alan ülkelerden mal almayı, yerli üretim yapılan alanlarda dış alımı sınırlandırmayı ve iki anlaşma yoluyla ticaret yapmayı dış ticarete temel politika olarak belirlemiştir. Bu süreçte başta Almanya olmak üzere birçok ülkeyle kliring (karşılıklı takas) anlaşmaları yapılmış, dış satım karşılığı dış alım yaklaşımı uygulamıştır. Ancak bu tür ticaretlerde dış ticaret açığının çıkması ülkelerin en çok karşılaştığı husus olmuştur. Dış ticaret açığının artması sebebiyle Türkiye 1938 yılında kliring usulüyle yapılan ticarete sınırlama getirmiştir.³⁰ Savaş öncesi dönemde Romanya ve Bulgaristan ile birlikte Türkiye dış ticaretinin büyük bir kısmını kliring usulüyle gerçekleştiren ilk üç ülke olmuştur. Bunun yanında kliring yoluyla en fazla mukavele yapılan ülkeler de Almanya ve İtalya olmuştur. 1938 yılında Türkiye'nin ithalatında 150 milyon Türk Lirası olan hacminin %51,4'ü Almanya ile gerçekleşmiştir. Toplamda 145 milyon Türk Lirası olan ihracat hacminin Almanya'ya ait kısmı ise %47,6 oranında olmuştur.³¹

28 Abidin Temizer-Muharrem Selçuk Özkan, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Krom Ticaretinin Siyasi ve Ekonomik Sonuçları", *Studies Of The Ottoman Domain*, C 3, S. 4, Samsun 2013, s. 2.

29 Cemil Koçak, *Türk Alman İlişkileri (1923-1939): İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler*, Ankara 1991, s. 230.

30 Yakup Kepenek-Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul 2001, s. 76.

31 Fritz Neumark, "1938 Senesinde Türk Harici Ticareti", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C 1, S. 1, İstanbul 1939, s. 122-123.

İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Bakır İhracatı ve Takas Usulü Uygulamaları

Türkiye'nin savaş öncesi dönemde yoğun ticaret yaptığı ülkelerden olan Almanya, yaşanan döviz sıkıntısından dolayı ihtiyacı olan hammaddeleri kliring sistemiyle almayı tercih etmiştir.³² Aynı şekilde Türkiye de döviz sıkıntısı nedeniyle büyük oranda takas yoluyla dış ticaretini yapmakta ve mal sattığı ülkelerden mal almaktaydı. Bu durum Türkiye'yi silahlanmaya yönelen Almanya için ideal bir ticaret ortağı haline getirmiştir. Diğer taraftan kliring hesaplarında Türk alacaklarının artması üzerine Türkiye kliring borçlarını tahsil etmek için sürekli olarak Alman mallarını ithal etmek zorunda kalmıştır.³³

1940 yılının mart ayında Türkiye ile Almanya dış ticaret konusunda yeni bir anlaşmaya varmış ve Almanya Türkiye'ye tayar, top ve motorlu araçlar, telsiz istasyonlarına ait yedek parçaları 5 milyon 200 bin sterlin karşılığında ihraç etmeyi kabul etmiştir. Buna karşılık Türkiye ise Almanya'ya deri, zeytinyağı, tiftik, meyan kökü gibi ürünleri satmayı kabul etmiştir.³⁴

Takas usulü ticarete Türkiye en çok maden kaynaklarını satma yoluna gitmiştir. Diğer ülkelerin krom, bakır, demir gibi madenlere ihtiyaç duyması Türkiye ile ilgili ülkelerin pazarlığına konu olmuştur.³⁵ İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasından itibaren kendi sanayisi için yedek parça tedarikinde zorlanan Türkiye, diğer ülkelerden bu tür malzemeleri almak için zaman zaman takas usulünü uygulamıştır. Zonguldak kömür havzası ve diğer bazı maden işletmeleri için gerekli olan yedek parçanın acilen getirilmesi için Amerika ile bakır ve krom karşılığında anlaşma yapılmıştır. Gelecek malların bedeli olan 510 bin dolar karşılığında Etibank tarafından üretilen krom ve bakırın malları getiren Amerikan gemisiyle sevk edilmesi hükümet tarafından 17 Ağustos 1940 tarihinde kabul edilmiştir.³⁶

İlerleyen tarihlerde Türkiye'nin Almanya ile ticaretinin devam etmesinden rahatsız olan Amerika, Türkiye'nin bu devletle ticaretini kesmesi konusunda

32 Koçak, *age.*, s. 199.

33 Nuri Karakaş, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Krom Satışı ve Müttefik Politikaları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C XXV, S. 2, İzmir 2010, s. 451.

34 Kurat, *agm.*, s. 100.

35 Muharrem Selçuk Özkan, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Takas Usulü Ticareti", *Karadeniz Araştırmaları*, C 9, S. 34, Ankara 2012, s. 94.

36 BCA., 030.18.1.2/92.81.20, 17.08.1940

görüşmelerde bulunmuştur. Ancak Amerika Büyükelçisi Mac Murray, bu tutum Türkiye'yi Almanya'ya daha çok yanaştırır düşüncesiyle Türkiye'nin müttefikliğinin kaybedilmemesi gerektiğini ifade etmiştir. Buna rağmen Amerika, Türkiye'ye taahhüt ettiği bir aylık askeri yardımı askıya almıştır.³⁷

Türkiye'nin dış ticaretinde yer alan ülkelerden biri de Macaristan olmuştur. Macar Standart Elektronik Anonim Şirketi'nden 100 telsiz, 1000 sahra telefonu ve 100 adet santralin alınması için Türk – Macar kliring anlaşması yoluyla %50'si nakit, geri kalan %50'lik mukabil kısmın ise ham bakır olarak ödenmesi konusunda iki ülke arasında sözleşme imzalanmıştır. Bu doğrultuda hükümet takas yoluyla yapılan bu ticareti 4 Aralık 1940 tarihinde kabul etmiş ve anlaşma Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından onaylanmıştır.³⁸ Macaristan ile ticaretin uzun süreli devam etmesi için karşılıklı takas yoluyla 1941 yılında taraflarca anlaşma imzalanmasına karar verilmiştir. 3 Mayıs 1941'de bir araya gelen taraflar itiraz gelmediği müddetçe senelik olarak kendini yenileyecek anlaşmayı kabul etmiş ve anlaşma ekinde yazılı olan malları almayı taahhüt etmişlerdir. Türkiye'nin ihraç edeceği mallar arasında senelik 1500 ton bakır, çeşitli maden ürünleri, tiftik, pamuk, tütün, susam gibi birçok ürün yer almıştır. Buna karşılık maden direği, kimyevi gübre, telefon ve telsiz malzemeleri, lokomotif ve traktör başta olmak üzere çeşitli ürünler ithal edilecektir. Anlaşmada Macaristan'ın demir, çelik ve bakır türünden yarı mamul ya da mamul olarak göndereceği ürünlere karşılık Türkiye'nin göndereceği bakır, demir ve çelik madenlerinde 2 ton Macar ürününe karşılık 3 ton Türk ürünü denk tutulmuştur.³⁹

Türkiye her ne kadar savaş girmese de savaşın olumsuz etkisi kendisini rakamlarda göstermiştir. 1939 yılında ihracat toplamı 127 milyon Türk Lirası olan Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla nakliyelerde yaşanan sıkıntılar ve ülkelerin ihraçlarına getirilen sınırlamalar nedeniyle 1940 yılındaki ihracatı ancak 111 milyon Türk Lirası olarak gerçekleşmiştir.⁴⁰

Almanya ile Türkiye arasında 9 Ekim 1941'de yapılan 100 milyon mark değerindeki anlaşmayla Türkiye tarafından silah vb. askeri malzemeler alınması düşünülmüştür. 31 Mart 1943'e kadar devam edecek olan bu anlaşma yalnızca bir ticari belge olarak değil iki ülke arasında sulh vesikası

37 Karakaş, agm., 465.

38 BCA., 030.18.1.2/93.112.5, 12.04.1940.

39 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 6, Yasama Dönemi 2, C 20, Birleşim 81, 9 Eylül 1941, s. 185.

40 Özkan, agm., s. 91.

olarak değerlendirilmiştir. Almanya bu anlaşmayla takas yolu kullanılarak pamuk, tütün ve maden ürünleri gönderilecek, buna karşılık Türkiye'ye çeşitli sanayi ürünleri ve harp malzemeleri verilecektir.⁴¹

Türk-Alman ticaret anlaşması TBMM'de onaylandıktan sonra Türkiye'nin Almanya'ya hububat ürünleri gönderip göndermeyeceği gündeme gelmiştir. Hariciye Vekili Numan Menemencioğlu basına verdiği demeçte Türkiye'nin ağırlıklı olarak harp malzemesi, demir-çelik ürünleri, tıbbi ecza ürünleri, kâğıt ve selüloz alacağını, Almanya'ya ise çoğunlukla madenler, tiftik, zeytinyağı, pamuk, keten, küspe, palamut gibi ürünler gönderileceğini ifade etmiştir. Türkiye'nin hububat konusunda sıkıntı yaşayabileceği düşünülerek hububat ürünlerinin ihraç edilmeyeceği söylenmiştir. Anlaşmaya göre yaklaşık bir buçuk yıl süreyle Almanya ile yapılacak olan ticaret hacmi %75'in altına düşmeyecektir.⁴²

Savaşta yer almayan Türkiye hem Müttefik devletlerin hem de Mihver devletlerin yanına çekmeyi düşündüğü devlet olmuştur. Müttefik devletlerden Amerika, Türkiye'ye askeri yardım verilebileceğini ifade ederek daha önceki bakışını değiştirmiştir. Bu doğrultuda ABD Başkanı tarafından 11 Mart 1941'de imzalanan anlaşmayla ödünç verme ve kiralama yoluyla Türkiye'ye tank, tayyare, top, askeri elbisesi, havan topu taşıyan kamyonlar gönderilmiştir.⁴³

Akşam Gazetesi 19 Şubat 1942 tarihli sayısında Macaristan'dan 20 bin ton çelik mamulleri geleceğini haber etmiştir. Habere göre gelecek malzemeye karşılık 15 bin ton blok çelik, 20 bin ton döküm demir ve 250 ton bakır Macaristan'a ihraç edilecektir⁴⁴. Aynı konuda haber yapan Cumhuriyet Gazetesi ise rakamları farklı ifade etmiştir. Haberde 25 bin ton mamulün geleceği belirtilmiş, buna karşılık 15 bin ton blok çelik, 20 bin ton döküm demir ve 1250 ton bakır ihraç edileceği yazılmıştır.⁴⁵

Devlet Demir Yolları İşletmesi Genel Müdürlüğü lokomotif ve vagon tamirinde gerekli olan yedek parçaların tedariki konusunda İkinci Dünya

41 "Türk-Alman İktisadi anlaşmaları dün Ankara'da imzalandı", *Son Posta*, 10 Birinci Teşrin 1941, s. 1, 5.

42 "Almanya ile Ticari Mübadelenin Esası", *Cumhuriyet*, 16 Birinci Teşrin 1941, s. 1, 3.

43 "Amerika Türkiye'ye Tank ve Tayyare Verecek", *Bugün*, 5 Birinci Kanun 1941, s. 1.

44 "Türk-Macar Ticaret Anlaşması", *Akşam*, 19 Şubat 1942, s. 2.

45 "Macaristan'la Anlaşma; Bize 25 Bin Ton Çelik Mamulat Verecekler", *Cumhuriyet*, 19 Şubat 1942, s. 1.

Savaşı başladıktan sonra sıkıntı yaşamıştır. Romanya'dan Raşita Firması ile Devlet Demiryolları arasında 1941 yılında Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu bandajların gönderilmesi için mukavele imzalanmıştır. Ancak Almanya ile Sovyet Rusya arasında savaşın başlaması dolayısıyla Romanya'nın göndereceği mallar Vigo limanında beklemeye alınmıştır.⁴⁶ 1939'da savaşın başlangıcından itibaren 1942 yılına kadar yıpranmış olan bandajların bir an evvel Türkiye'ye getirilmesi için Münakalat Vekâleti (Ulaştırma) ile Başbakanlık arasında yazışmalar yapılmış, Hariciye Vekâleti de Bükreş Büyükelçiliği'ne talimat vererek teminat verilmesi yoluyla konunun çözümünü istemiştir. Neticede 500 ton bakırın bandaj karşılığında Romanya'ya verilmesi şartıyla 26 Ocak 1942'de taraflar arasında yeni sözleşme yapılmış, bandajların 1942 yılı içerisinde getirilmesi konusunda anlaşılmıştır.⁴⁷

Türkiye devletlerarası ticaret anlaşmalarına İsviçre'yi de eklemiştir. 28 Mart 1942'de iki ülke arasında imzalanan ticaret ve tediye anlaşmasıyla hususi takas ya da serbest dövizle mal alım-satımı kabul edilmiştir.⁴⁸ Anlaşmadan sonra Türkiye İsviçre'den oerlikon hava savuma topları için toplamda 30 bin tahrip danesi istemiştir. İsviçre ise malzemelerin hemen verilmesi için Türkiye'den bakır talep etmiştir. Buna karşılık üç ton rafine bakırın gönderilmesi 21 Mayıs 1942 tarihli kararnameyle kabul edilmiştir. Ayrıca aynı kararnamede İngiltere'den getirilmesi düşünülen elektrolit bakıra karşılık 500 ton blister bakırın gönderilmesi de kabul edilmiş ve ihracına izin verilmiştir.⁴⁹ Yine oerlikon topları için İsviçre'den 50 bin zırh delicisi, 25 bin yangın ve 25 bin tahrip mermisinin alınması için 26 ton 140 kilogram rafine bakırın ihracına aynı günkü kararname ile izin verilmiştir.⁵⁰

İkinci Dünya Savaşı döneminde Devlet Demiryollarına ait vagon ve lokomotif gibi araçların bakımı yedek malzemelerin eksikliği sebebiyle pek mümkün olmamıştır. Bu tür araçların yıpranması ve sık sık tamir istemesi nedeniyle önce Almanya ile yedek parça konusunda görüşülmüş ancak istenilen sonuç alınamayınca bu kez İsviçre Hükümeti ile görüşülmüştür. İsviçre Hükümeti

46 Selçuk Ural-Selçuk Kılınç, "Türkiye-Romanya İlişkileri (1923-1950)", *Kafkas Üniversitesi İİBF Dergisi*, C 6, S 11, Kars 2015, s. 191.

47 BCA., 030.10.0.0/153.84.3, 09.04.1942.

48 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 6, Yasama Dönemi 3, C 26, Birleşim 74, 17 Haziran 1942, s. 220.

49 BCA., 030.18.1.2/98.42.14, 21.05.1942.

50 BCA., 030.18.1.2/98.42.12, 21.05.1942 Bu ticarete 100 kilo bakırın karşılığı 165 İsviçre Frangı olarak hesaplanmıştır. İsviçre'ye gönderilecek bakırın toplam bedeli ise 43.164 İsviçre Frangı tutmuştur.

ise ihtiyaç duyulan tezgâh, kompresör ve motor gibi malzemeyi satmak için Türkiye'den yaklaşık 315 ton blister bakır istemiş, kalan alacağının da Türk hükümetinin izin verdiği çeşitli maddelerin ihracına karşılık takas olarak değerlendireceğini kabul etmiştir.⁵¹

Devlet Demiryolları'nın ihtiyacı olan bandajların Romanya'dan temini için 19 Aralık 1941'de yapılan anlaşmada alınacak mala karşılık döküm verilmesi kabul edilmiş ancak savaş ortamında denizden sevkinin mümkün görünmediği, karadan yapılacak olan nakliyatın masrafının da yüksek olması sebebiyle iki devlet arasındaki sözleşmenin yenilenmesine gidilmiştir. Romanya bandajlara karşılık 100 ton bakır talebinde bulunmuş ve varılan anlaşma doğrultusunda taraflar arasında yeni mukavele imzalanmıştır. Bandajlara karşılık 100 ton bakır gönderilmesi, kalan ödemenin de kliring hesabından karşılanması 29 Mayıs 1942'de imzalanan kararnameyle kabul edilmiştir.⁵²

İsviçre ile yapılan bir diğer takas anlaşmasında bu kez donanmanın ihtiyacı olan savaş malzemelerinin bakır ihracına karşılık satın alınması konusu gündeme gelmiştir. Millî güvenlik politikası doğrultusunda başlangıçta gizli olarak kaydedilen belgenin 1994 yılında gizliliğinin kaldırıldığı görülmektedir. İki ülke arasındaki anlaşmaya göre ilk etapta 160 bin Türk Lirası değerindeki 30 bin adet mermiyle, 330 bin Türk Lirası kıymetindeki 2 cm'lik 55 bin adet oerlikon mermisi, ayrıca 800 bin Türk Lirası değerindeki 100 bin adet 2 cm'lik oerlikon mermisiyle 20 adet 2 cm'lik oerlikon topuna karşılık bakır ihracına izin verilmiştir. Ancak mermilerle bakırın değerlemesi yapılırken her 30 bin mermi için azami üç ton bakırın sevki kabul edilmiştir.⁵³

1942 yılına gelindiğinde alınan malların kredi ödemesi için Almanya'nın borca karşılık bakır isteyeceği düşünülmüştür. Önce Millî Müdafaa Vekâleti ardından Hariciye Vekaleti bu konuyu değerlendirmiş ve yurt dışından Almanya'dan getirilecek olan harp malzemelerine karşılık bakır ihracına izin verilmesi için Başbakanlığa yazı yazılmıştır.⁵⁴

Ordudaki mevcut uçak savar topları için Amerika'dan alınan 200 bin adet boş mermi gövdelerinin İstanbul Zeytinburnu'ndaki Nuri Killigil Demir Eşya Fabrikası'nda tam atım haline getirilmesi için mermi tapalarındaki

51 BCA., 030.10.0.0/153.84.6, 17.06.1942.

52 BCA., 030.18.1.2/98.46.7, 29.05.1942.

53 BCA., 030.18.1.2/99.54.10, 24.06.1942.

54 BCA., 030.10.0.0/167.164.4, 10.08.1942.

bilyalara ihtiyaç duyulmuştur. Ancak bunların ülke içinden tedariki mümkün olmadığı için Avrupa ülkelerinden alınması düşünülmüş, Almanya, İsviçre ya da İsveç'ten temin edileceği anlaşılmıştır. Bu ülkelerle yapılan görüşmeler neticesinde bilyaların verilebilmesi için beş ton bakır talebinde bulunmuştur. Millî Müdafaa Vekaleti de Başbakanlığa gönderdiği yazıda hava savunmasında büyük öneme sahip olan bu topların kısa zamanda faaliyete geçmesi için ilgili ülkelerin istediği bakırın ihracına izin verilmesini istemiştir.⁵⁵

Türkiye'nin bu dönemde takas usulüyle ticaret yaptığı ülkeler arasında Danimarka da bulunmaktadır. Gölcük Deniz Fabrikalarının elektrik ihtiyacını karşılamak için alınacak dizel alternatör grubu, transformatör ve çeşitli teçhizatlara karşılık Danimarka 3600 kilogram rafine bakır talep etmiştir. Millî Müdafaa Vekâletinin teklifi üzerine bu konu hükümetçe görüşülmüş ve ilgili ekipmanların Türkiye'ye girmesinden sonra Danimarka'nın talep ettiği bakırın ihraç edilmesi 1 Nisan 1943 tarihinde kabul edilmiştir.⁵⁶

18 Nisan 1943'te Türkiye ile Almanya arasında yapılan karşılıklı ticaret anlaşmasına göre Almanya'dan junkers 52 tipinde beş adet uçak alınması ve buna mukabil çeşitli malların ihraç edilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak savaş koşullarından dolayı süreç uzamış, anlaşmanın tasdiki 19 Şubat 1944 tarihinde gerçekleşmiştir. Almanya tarafından gönderilen on üç kişilik yolcu uçaklarından ilki 3 Nisan 1944 günü İstanbul'a ulaşmış ve İstanbul-Adana hattında kullanılmak üzere Hava Yolları İdaresi'ne teslim edilmiştir.⁵⁷ Yaklaşık 1 milyon 534 bin Türk Lirası tutan uçak bedellerinin 640 bin Türk Lirası 400 ton bakıra denk gelecek şekilde, geri kalanının da pamuk ve palamut karşılığıyla ödenmesi kabul edilmiştir.⁵⁸

1943 mali yılından sonra Emniyet Genel Müdürlüğü bünyesinde çalışmaya başlayacak memurların ihtiyacı olan 300 tabanca ve otuz bin mermi için Almanya ile görüşmeler yapılmıştır. Ancak İkinci Dünya Savaşı'nın getirmiş olduğu şartlarda Türkiye ile Almanya arasındaki 9 Ekim 1941 tarihli ticaret anlaşmasının 31 Mart 1943'te sona erecek olması Türk hükümetini bu

55 BCA., 030.10.0.0/52.342.15, 29.01.1943.

56 BCA., 030.18.1.2/101.23.10, 01.04.1943.

57 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 7, Yasama Dönemi 1, C 12, Birleşim 79, 3 Temmuz 1944, Mazbata Sıra Sayısı 175, s. 1-3; "Almanya'ya ısmarlanan yolcu tayyareleri geldi", *Son Posta*, 4 Nisan 1944, s. 1.

58 "Türk-Alman Ticari Mübadele Anlaşması", *Vakit*, 4 Temmuz 1944, s. 1, 4.

konuda başka çözümler bulmaya itmiştir. Neticede 29 Mart tarihine kadar Türk gümrüklerine gelmesi kaydıyla bu tabanca ve mermilerin bedeli olan 17.600 liranın kliring yoluyla ödenmesi kabul edilmiştir.⁵⁹

Romanya ile yapılan başka bir anlaşmayla yetmiş sarnıçlı vagon ve 3270 demir varil alınması, bedellerinin kısmen muayyen mal kısmen de ley olarak ödenmesi hususu hükümetçe kabul edilmiştir. Üç maddelik kanun metninin ayrıntısında Türk Petrol Ofisi tarafından alınacak 55 vagon, Türk Petrol ve Madeni Yağlar tarafından alınacak 15 vagonun bedeli için toplamda 159 ton blister bakır, demir varillerin bedeli olarak da 57 ton blister bakırın gönderilmesi taraflarca benimsenmiştir.⁶⁰

İkinci Dünya Savaşı yıllarında diğer devletlerle bazen doğrudan satım bazen de takas usulüyle yapılan ihracatta Türkiye maden kaynaklarını sıklıkla kullanmıştır. Konumuz gereğince 1939 ile 1945 yılları arasında Etibank bakır işletmelerinin toplam bakır ihracatı 25 bin 500 ton civarında olmuştur.⁶¹ Satışın en fazla olduğu 1943 yılında hem iç hem dış pazara toplamda 12 bin tondan fazla bakır satılmıştır. Bu satıştan elde edilen gelir ise 10 milyon Türk Lirasını geçmiştir.⁶²

Sonuç

Türkiye'nin takas usulü ticaret uygulamaları İkinci Dünya Savaşı'ndan önce başlamış ancak ülkeye gelen döviz miktarı azalmış ve dış ticaret açığı artmıştır. Diğer taraftan nakit sıkıntısı yaşanmış ve sıcak para dolaşımı azalmıştır. 1939 yılında savaşın başlamasıyla birlikte Türkiye doğrudan satış yöntemini tercih etse de diğer devletlerin takas usulü ticaret konusunda ısrarcı olması üzerine yeniden devletlerarasında anlaşmalar imzalanmaya başlamıştır. Bu defa Türkiye hem hususi takas hem de serbest döviz yoluyla ticaretin yapılmasını istemiş, Almanya, İsviçre, Macaristan, İsveç, Romanya gibi ülkelerle ticaret ve tediye sözleşmeleri imzalanmıştır. Türkiye genellikle diğer devletlerin savaş döneminde ihtiyaç duyduğu zeytinyağı, kuru meyve gibi gıda malzemelerini, dokuma hammadde ürünlerini ve çeşitli madenleri ihraç etmiş, karşılığında da işlenmiş sanayi mamulleri, mermi, top, tabanca

59 BCA., 030.10.0.0/167.164.5, 11.06.1943.

60 BCA., 030.18.1.2/100.96.3, 19.11.1942; *TBMM Zabıt Ceridesi*, 3 Temmuz 1944, Mazbata Sıra Sayısı 179, s. 1-4; Ural-Kılıç, agm., s. 193.

61 Ulutan, *age.*, s. 135.

62 "Umumi Maden Durumu: Türkiye Madenciliğinin 1943 Bilançosu", *MTA Dergisi*, S. 31, Ankara 1944, s. 8.

gibi savaş araç-gereçleri, lokomotif ve vagon yedek parçaları, telsiz ve telefon gibi iletişim araçlarını almıştır. Bu ticaretin Türkiye'ye olumlu etkisine baktığımızda savaş koşullarında bile dış ticaret hacmi genelde büyümüş ve savaşan ülkeler başta olmak üzere diğer devletlere gönderilen mallar karşılığında ihtiyacımız olan ürünler kolaylıkla tedarik edilmiştir. Olumsuz tarafını düşündüğümüzde ise Türkiye'nin takas yoluyla aldığı mallara ilgili ülkeler yüksek fiyat bedeli koyduğu için ithalattan gelen mal yüksek fiyatlı bir şekilde Türkiye'ye giriş yapmış, bu da Türkiye'nin takası denkleştirebilmesi için gönderdiği malların miktarlarının artmasına yol açmıştır. Yani doğrudan satma yerine takas usulünün kullanılması ticaretten gelen kar oranını düşürmüştür.

Çalışmaya konu olan bakırın takas usulünde kullanılması ise etkili bir sonuç vermiş, savaşan ülkeler özellikle krom, bakır ve demir madenlerini almaya çalışmıştır. 1937'den itibaren Etibank kontrolünde üretimi yapılan bakırın 1945 yılına gelene kadar ihracat miktarı yirmi beş katına çıkmıştır. Rafine bakır ve blister bakır şeklinde ihraç edilen bakır madeninden 1945 yılı dahil olmak üzere 25 milyon 274 bin dolar gelir elde edilmiştir. Türkiye'nin takas usulünü kullanarak savaşa rağmen hem yeni ürettiği ürünleri hem stokunda olan malları satması dış ticaretin sürekliliğini sağlamıştır.

Kaynaklar

- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 030.10.0.0/175.209.16; 030.10.0.0/175.210.3; 030.10.0.0/153.84.6; 030.10.0.0/161.132.1; 030.10.0.0/167.164.4; 030.10.0.0/167.164.5; 030.10.0.0/52.342.15; 030.10.0.0/153.84.3; 030.18.1.2/101.23.10; 030.18.1.2/67.62.1; 030.18.1.2/88.86.3; 030.18.1.2/92.81.20; 030.18.1.2/93.112.5; 030.18.1.2/98.42.12; 030.18.1.2/98.42.14; 030.18.1.2/98.46.7; 030.18.1.2/99.54.10; 030.18.1.2/100.96.3;
- “Almanya ile Ticari Mübadelenin Esası”, *Cumhuriyet*, 16 Birinci Teşrin 1941.
- “Almanya’ya İsmarlanan Yolcu Tayyareleri Geldi”, *Son Posta*, 4 Nisan 1944.
- “Amerika Türkiye’ye Tank ve Tayyare Verecek”, *Bugün*, 5 Birinci Kanun 1941.
- “Macaristan’la Anlaşma; Bize 25 Bin Ton Çelik Mamulat Verecekler”, *Cumhuriyet*, 19 Şubat 1942.
- “Türk-Alman İktisadi Anlaşmaları Dün Ankara’da İmzalandı”, *Son Posta*, 10 Birinci Teşrin 1941.
- “Türk-Alman Ticari Mübadele Anlaşması”, *Vakit*, 4 Temmuz 1944.
- “Türk-Macar Ticaret Anlaşması”, *Akşam*, 19 Şubat 1942.
- “Madencilüğimizin 18 Yıllık Bilançosu”, *MTA Dergisi*, Sayı 25, Ankara 1941.
- “Umumi Maden Durumu: Türkiye Madencilığının 1943 Bilançosu”, *MTA Dergisi*, S 31, Ankara 1944.
- “Umumi Maden Durumu”, *MTA Dergisi*, S 11, Ankara 1938.
- “Umumi Maden Durumu”, *MTA Dergisi*, S 15, Ankara 1939.
- Âli İktisat Meclisi Raporları*, “Madenlerimizden En İyi Surette İstifade Şekli Nedir?”, Ankara 1933.
- Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, İstanbul, 2005.
- Eldem, Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi*, Ankara 1994.

Gürün, Kamuran, *Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939'dan Günümüze Kadar)*, Ankara 1983.

İleri, Turgut, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Madencilik Politikaları (1923-1960)*, İstanbul 2019.

İnan, Afet, *İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923)*, Ankara 1989.

Karakaş, Nuri, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Krom Satışı ve Müttefik Politikaları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C XXV, S. 2, İzmir, 2010.

Karakoyunlu, Yılmaz, *Türk Ekonomisinde Çağdaşlaşma Süreci*, İstanbul, 1997.

Kepenek, Yakup – Yentürk, Nurhan, *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul, 2001.

Kipal, Ulaş – Uyanık, Özgür, *Türkiye Milli İktisat Tarihi (Devletçilik)*, İstanbul, 2001.

Koçak, Cemil, *Türk Alman İlişkileri (1923-1939): İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler*, Ankara 1991.

Kurat, Yuluğ Tekin, "İkinci Dünya Savaşında Türk-Alman Ticaretindeki İktisadi Siyaset", *Bellekten*, S 97, Ankara 1961.

Neumark, Fritz, "1938 Senesinde Türk Harici Ticareti", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C 1, S 1, İstanbul, 1939.

Ökçün, Ahmet Gündüz, *Türkiye İktisat Kongresi 1923 (Haberler, Belgeler, Yorumlar)*, Ankara, 1997.

Özkan, Muharrem Selçuk, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Takas Usulü Ticareti", *Karadeniz Araştırmaları*, C 9, S. 34, Ankara, 2012.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 6, Yasama Dönemi 2, C 20, Birleşim 81, 9 Eylül 1941.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 6, Yasama Dönemi 3, C 26, Birleşim 74, 17 Haziran 1942.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 7, Yasama Dönemi 1, C 12, Birleşim 79, 3 Temmuz 1944.

Tekeli, İlhan-İlkin, Selim, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, İstanbul 2009.

Temizer, Abidin-Özkan, Muharrem Selçuk, “II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’nin Krom Ticaretinin Siyasi ve Ekonomik Sonuçları”, *Studies Of The Ottoman Domain*, C 3, S. 4, Samsun, 2013.

Ulutan, Burhan, *Etibank 1935-1985*, Ankara 1987.

Ural, Selçuk-Kılınç, Selçuk, “Türkiye-Romanya İlişkileri (1923-1950)”, *Kafkas Üniversitesi İİBF Dergisi*, C 6, S. 11, Kars 2015.

